ՀՏԴ 726.5(479.25)

Doi:10.54503/0135-0536-2023.3-230

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔԻ ՊԱՐՍՊԱԿԻՑ ՄՈՒՏՔԵՐԻ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Տաթևի վանք, Ստեփանոս Օրբելյան, պարսպակից հին ու նոր մուտքեր, աղբյուրի շենք, հնագիտական պեղումներ, վիմագիր, ձեռագիր հիշատակություն:

Նախաբան

Միջնադարյան Հայաստանի վանական համալիրներն ու եկեղեցիներն իրենց բազմադարյա գոյության ընթացքում քանիցս նորոգվել, վերակառուցվել, երբեմն էլ համալրվել են նոր շենք-շինություններով: Այդօրինակ հուշարձանների շարքում բացառություն չէ նաև Սյունյաց հոգևոր-մշակութային կենտրոն Տաթևի վանքը, որի՝ հիմնականում երկրաշարժերի հետևանքով պայմանավորված շինարարական փուլերին վերջերս անդրադառնալու առիթ ենք ունեցել[1]: Գաղտնիք չէ, որ միջնադարյան վանքերն աչքի էին ընկնում ոչ միայն վանականների կենցաղավարման միասնական կանոնադրությամբ, այլև համակառույցի յուրօրինակ լուծումներով. մեկից ավելի եկեղեցիներ, գավիթ-սրահներ, զանգակատուն, վանական, տնտեսական տարաբնույթ կառույցներ[2], և, որ էականն է, հուշարձանախումբը պարսպապատվում էր՝ դրանով իսկ ընդգծելով արտաքին աշխարհից վանականների առանձնացված-մեկուսացված, ինչպես նաև՝ պաշտպանված լինելը:

Հայաստանում վանքերի հիմնադրման վերազարթոնքից (IX–XIII դդ.) անմասն չի մնացել նաև Տաթևի վանքը, որի պատմության առաջնային սկզբնաղբյուրը պատմագիր, Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» երկն է[3]: Այն, որ Տաթևի վանքը պարսպապատվել է դեռևս իր կազմավորման վաղ շրջանում X դարասկզբին, վկայում է պատմիչը: Սյունյաց մետրոպոլիտության աթոռակալ Հովհաննես եպիսկոպոսի հիշարժան գործերը թվարկելիս՝ նա նշում է, որ վանքի գլխավոր՝ Սբ. Առաքելոց եկեղեցու շինարարությունից հետո (906 թ.) «պարսպէ (Հովհաննես եպիսկոպո-

---

* *Ներկայացվել է 20. VI. 2023 թ., գրախոսվել է 06. VIII. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:*

[1] *Հարությունյան. 2022, 250–267:*

[2] *Հասրաթյան. 2002, 960–961:*

[3] *Օրբէլեան. 1910: Պատմագրության ԼԹ–ԽԳ և հաջորդող մի շարք այլ գլուխներում պատմագիրը հանգամանորեն ներկայացնում է Տաթևի վանք-եպիսկոպոսարանի պատմությունը, վանական համալիրի կազմավորման մանրամասները, Սյունյաց բազմաշխատ առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսի ու նրա հաջորդների շինարարական գործունեությունը:*

սը – Ա. Հ.) և զեկեղեցին սրբաքարով, և ապա զվանսն՝ կոփածոյ քարամբք, և զի էր նիստ տեղւոյն անյարմար՝ հարթէ զթանձրութիւն գետնոյն, և զխորութեան վայրսն բարձրացուցանէ կրաշաղախ որմովք»[4]: Օրբելյանի հիշատակությունից կարելի է ենթադրել, որ վանքը սկզբնապես կրկնակի պարիսպներ է ունեցել, ներքինը՝ սրբատաշ, արտաքինը՝ կոփածո (մշակված) քարից կամ, որ մեզ առավել հավանական է թվում, ի սկզբանե պարսպապատվել է միայն բուն եկեղեցին, իսկ տարիներ անց, երբ վանքն ընդարձակվել ու համալրվել է նոր շինություններով, պարսպապատվել է ողջ համալիրը (թերևս, եկեղեցու պարիսպները քանդելուց հետո): Մեր այս ենթադրությունը կարծես հիմնավորվում է պատմագրի մեկ այլ հիշատակությամբ, ըստ որի՝ նույն Հովհաննես եպիսկոպոսը «չինէ և գաղտանոցս գետնափորս ի ներքոյ վանիցն ծածուկ երկրաւ՝ բազում տունս և դարանս ի պէտս եկեղեցւոյն, և հարթեալ հաւասարեալ զվայրն՝ չինէ և սրբաշէն տրապէզս (սեղանատուն – Ա. Հ.) և գործատներս (արհեստանոցներ – Ա. Հ.), համբարանոցս (ամբար, շտեմարան – Ա. Հ.) և սրբատունս[5] և գրատունս և ի դրան եկեղեցւոյն տուն աղօթից և տեղի դամբանի իշխանաց և եպիսկոպոսաց Սիւնեաց»[6]: Այսինքն, կարճ ժամանակահատվածում վանքը համալրվել է միաբանության համար անհրաժեշտ վանական ու տնտեսական կառույցներով՝ սեղանատուն, ամբարանոց, գրատուն, գավիթ-տապանատուն, խցեր, պաշտպանության համար գաղտնարաններ և այլն:

Անշուշտ, պարսպապատի նշանակություն է ունեցել նաև բնական լանդշաֆտը, ինչը նկատելի է նաև Տաթևի վանքում, երբ համալիրի հարավային, մասամբ նաև՝ արևմտյան ու արևելյան սահմանների հիմնական «պաշտպանը» Որոտանի կիրճն է: Այսինքն, վանքը պարսպապատվել է հիմնականում հյուսիսից՝ անկյուններում հետագայում ունենալով բրգաձև աշտարակ-դիտարաններ, որտեղից պատը շարունակվել է ուղղահայաց՝ պարսպելով վանքն արևմտյան ու արևելյան կողմերից[7]: Կիրճին դիմահայաց հարավային մասը ևս ավելի ուշ ամրացվել, բնական ժայռին ասես միաձուլված պարսպապատեր են բարձրացվել (նկ. 1), որոնց ներքին ծավալը զբաղեցնում են տարաբնույթ գործառութային նշանակության կառույցներն ու գաղտնարանները:

---

[4] Օ ր բ է լ ե ա ն. 1910, 225:

[5] Սբ. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսյանի բնորոշմամբ՝ պատմագրի հիշատակած սրբատունը վանքի թանկարժեք իրերը, առավելապես՝ սրբոց մասունքները պահելու վայրն էր, որը կարելի է զուգադրել նշխարատուն-գրատների հետ: Այս շենքի գտնվելու հավանական տեղը, ըստ Մեսրոպ Մագիստրոսի, վանքի առաջնորդարանի մոտ էր՝ ապահով վայրում, որի առիթով վկայաբերում է նաև Անիում Սյունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսին մետրոպոլիտության իրավունք տալու կարգը, երբ նրան են վերադարձվում նախկինում խլված խաչը և ոսկեղեն քղանցքներով խաչվառը, գավազանն ու գահավորակը, որոնք պահվում էին «ի սենեկին սրբարանի հայրապետանոցին» (Օ ր բ է լ ե ա ն. 1910, 304, Տ է ր-Մ ո վ ս ի ս ե ա ն. 1938, 19):

[6] Օ ր բ է լ ե ա ն. 1910, 225:

[7] XVIII դ. երկրորդ կեսին Սբ. Էջմիածնի միաբան Աբրահամ վրդ. Աստապատցին, ծառայության կոչվելով Տաթևի վանք, տեղում վանական դպրոց է բացում՝ վանքի հյուսիսարևելյան կողմում կառուցելով մինչև ձորեզր ձգվող պարսպապատն ու կից տասնվեց դասասենյակները (Ս մ բ ա տ ե ա ն. 1930, 319, Հ ա ս ր ա թ յ ա ն. 2002, 996):

Վանքի պարսպակից հին մուտքերը

Ստ. Օրբելյանը Սյունյաց առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսի օրոք իրականացված շինարարական աշխատանքների շարքում պարսպակից մուտքերի ու դրանց կառուցման ժամանակի վերաբերյալ որևէ հստակ տեղեկություն չի հաղորդում: Միայն XI դ. առաջին կեսին գահակալած, այսպես կոչված, «երկրորդ» Հովհաննես եպիսկոպոսի (1006–1058 թթ.) կատարած գործերի շարքում հիշատակում է նաև վանքի արևմտյան մեծ դռան վրա կամարակապ դարպասի, իսկ դրա վրա՝ Սբ. Կարապետի անվանակիր զույգ խորանների կառուցման մասին. «Կանգնէ և սա (Հովհաննես եպիսկոպոսը – Ա. Հ.) կամարս ի վերայ աւագ դրան վանացն, որ հայէր ընդ արևմուտս, և շինէ ի վերայ նորա երկու խորան յանուն սրբոյ Կարապետին ի քերեալ քուաքատակեայ (սրբատաշ քիվավոր – Ա. Հ.) քարանց»[8]: Հետագայում Տաթևի վանքի վանահայր Արտակ

Նկ. 1. Տաթևի վանքի հարավարևելյան պարսպապատը
(լուս.՝ Հեղինակի, 2015 թ.):

եպս. Սմբատյանը (1922–1926 թթ.), թերևս պատմագրի հաղորդած տեղեկությունների հիմամբ, նշում է, որ Հովհաննեսի հաջորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը (1058–1116 թթ.) «վանքի գլխավոր մուտքի աւագ դուռը (մեծ դարվազէն) արևմտեան կողմից փոխում է արևելեան կողմը»[9]: Բանն այն է, որ վերջինիս իրագործած շինարարական աշխատանքների շարքում պատմագիրը հաղորդում է նաև պարսպակից արևելյան մուտքի վրա կամարակապ դարպաս, կից սրբաշեն տուն, իսկ այս երկուսի միասնական հարթ տանիքին՝ գմբեթավոր Սբ.

---

[8] *Օ ր բ է լ ե ա ն. 1910, 314: Մեսրոպ Մագիստրոսը երկմտում է կամարի և զույգ խորանների ստույգ տեղադրության հարցում՝ վանքի պարսպապատի, թե՞ գլխավոր տաճարի արևմտյան դռան վրա: Ի վերջո հավանական է համարում եկեղեցուց անջատ լինելը (Տ է ր-Մ ո վ ս ի ս ե ա ն. 1938, 34):*

[9] *Ս մ բ ա տ ե ա ն. 1930, 297: Աշխատության մեջ Արտակ սրբազանը հակասական տեսակետներ է առաջադրում՝ ծանոթագրելով, որ Սբ. Կարապետի խորանը քանդել են XIX դ. կեսերին, «երբ մեծ դարվազէն տեղափոխել են արեւելեան կողմը» (Ս մ բ ա տ ե ա ն. 1930, 293):*

Աստվածածին վերդարպասյա[10] *եկեղեցու կառուցման մասին. «... կանգնեաց (Գրիգոր եպիսկոպոսը – Ա. Հ.) կամարս ի վերայ դրան վանացն, որ հայէր ընդ յարևելս, և մերձ նմին տուն սրբաշէն. և ի վերայ սոցա եկեղեցի մի գմբէթաւոր գեղեցկայարմար յանուն սրբուհւոյ Աստուածածնին: Եւ էր նա իբր դիտանոց բարձր, որ հայէր ի վերայ վանացն»*[11] *(նկ. 2): Հիշատակված կառույցներից թեական է մնում սրբաշեն, այսինքն՝ սրբատաշ քարով շինված տան գործառութային նշանակությունը: Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի՝ այն ուղղանկյուն հատակագծով միանավ թաղակապ, արևելյան կողմում կիսաշրջանաձև խորանով ու բարձր բեմով կառույց է: Արդյո՞ք տեղին է պարսպին ու դարպասին կից այս կառույցը ևս սրբատուն, այսինքն՝ թանկարժեք իրերի և մասունքների պահարան համարելը, քիչ հավանական ենք կարծում, բայց այն, որ պատմագիրը հստակ տարանջատում է եկեղեցուց, անժխտելի է*[12]*: Թեև ներսում տապանաքարերի բացակայությանը, մեզ առավել տրամաբանական է թվում շինությունն իբրև տապանատուն-եկեղեցի դիտարկելը, որի արևելյան խորանը ևս բնորոշ է միջնադարից հայտնի տապանատներին, ուր պատարագներ են մատուցվել ննջեցյալների հոգիների փրկության համար*[13]*: Հայաստանում համանման կառույցներ հայտնի են Գառնիում 897/8 թ. վախճանված Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի հայրապետի մատուռ-տապանատունը*[14]*, Բագարանի երբեմնի Սբ. Թեոդորոս եկեղեցուն կից՝ IX–X դդ. կառուցված Բագրատունի-*

---

[10] *Հետազոտողներից ոմանք զարգացած միջնադարի կրկնահարկ եկեղեցիների շարքում հիշատակում են նաև Տաթևի վանքի Սբ. Աստվածածինը (Լ ա լ ա յ ա ն. 2021, 28, Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1960, 190–191, Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1982, 180 և այլք), իսկ Անատոլի Յակոբսոնը, թեև եկեղեցին ճիշտ է բնորոշում «վերդարպասյա», սակայն սխալվում է թվագրման հարցում՝ XIII դար* (Я к о б с о н. 1947, 315–316)*: Ճարտարապետության դոկտոր Մուրադ Հասրաթյանը տեղին է նկատում, որ Տաթևի հիշյալ եկեղեցին ստորին հարկաբաժնի հետ միասնություն չունի, ուստի այն, իրավամբ, դասում է, այսպես կոչված, «վերդարպասյա» եկեղեցիների շարքին (Հ ա ս ր ա թ յ ա ն. 2017–2018, 70, հմմտ.* Х а л п а х ч ь я н. 1980, 167, *Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. 1992, 213;* С е д о в. 2009, 566)*:*

[11] *Օ ր բ է լ ե ա ն. 1910, 321–322:*

[12] *Այս կառույցը ևս նորոգվել է վանքի վերջին բարեկարգման աշխատանքների ընթացքում: Խորանի հետնապատի կենտրոնում ագուցված է փոքրաչափ արձանագիր խաչքար, որի ստորին մասում ելուստի առկայությունը վկայում է կոթողի՝ նախկինում առանձին կանգնեցված լինելը: Թեև թվակիր չէ, սակայն տառաձևերի հնագրությունն ու քանդակային-հորինվածքային լուծումները բնորոշ են Տաթևի վանքի վաղխաչքարային դպրոցին՝ IX–X դդ.: Ըստ վիմագրի՝ «զԱբրահամ կրաւնաւոր՝ կանգնող սրբոյ Նշանիս, յիշեցէք ի Ք(րիստո)ս Յ(իսու)ս» (Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. Տաթևի վիմագրերի դաշտային օրագրից, 2018 թ., անտիպ):*

[13] *Ավելի վաղ այս հուշարձանը պայմանականորեն իբրև դամբարան են բնորոշել նաև հայ ճարտարապետության երախտավորները (Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1960, 188–194, Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. 1992, 213 և այլք):*

[14] *Ս ա հ ի ն յ ա ն. 1983, 49, Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. 1988, 27: Փաստելի է, որ Մաշտոց կաթողիկոսի մատուռ-տապանատան մնացորդներն ու տապանաքարը նախնականը չեն: Միայն ուղղանկյունաձև տապանաքարի արձանագրության տառաձևերի հնագրությունն էլ բավական է այն առնվազն XIII դարով թվագրելու համար (Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. 1988, 27):*

ների տոհմական մատուռ-տապանատունը[15]*, Ցաղաց քարում՝ 1041 թ. կառուցված կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցին*[16]*, Վահանավանքում՝ 1086 թ. Սյունյաց Շահանդուխտ թագուհու և իր քույր Կատայի կառուցած Սբ. Աստվածածին կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցին*[17]*, Հաղբատում՝ Ուքանանց իշխանական տան ներկայացուցիչների մատուռ-տապանատները՝ 1211, 1220 թթ.*[18]*, Նորավանքում՝ Սմբատ Օրբելյանի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատունը՝ 1275 թ.*[19]*, ավելի ուշ՝ Հալիձորի Հարանց անապատի հիմնադիր-առաջնորդների Սբ. Պողոս-Պետրոս մատուռ-տապանատունը (XVII դար)*[20] *և այլն:*

Նկ. 2. Վանքի արևելյան հին մուտքը և վերդարպասյա եկեղեցին (լուս.՝ Հեղինակի, 2020 թ.):

Նկ. 3. Հին մուտքի և եկեղեցու կառուցման արձանագրությունը, 1087 թ. (գրչ.՝ Հեղինակի, 2023 թ.):

Պատմագրի հաղորդած տեղեկությունները վավերացվում են նաև չինարարական վիմագրով՝ պահպանված հիշյալ վերդարպասյա եկեղեցու արևմտյան պատին՝ մուտքի աջակողմում, արտաքուստ. «Ի շրջագա(յ)ութեան տոմարի Հայկական Ժ.-ից յոբեղինաց (10 x 50 = 500) եւ Լ. եւ Զ. (36) թվոց (536 + 551=1087 թ.), ես՝ Գրիգոր ամենանվաստ ծառա Ք(րիստոս)ի եւ ողորմութեամբ Նորին եպիսկոպոս Սիւնեաց, կանգնեցի կամարքս եւ ի վերա(յ) զեկեղեցիս ...» (նկ. 3): Կարելի է փաստել, որ վիմագրում ևս եկեղեցու անվան տակ վկայված է միայն վերդարպասյա դմբեթավոր Սբ. Աստվածածինը, որի առաջին հարկա-

[15] Նալբանդյան, Հարությունյան, Հակոբյան. 2021, 30–31:
[16] Մնացականյան. 1960, 182–186:
[17] Մնացականյան. 1960, 186–188, Գրիգորյան. 2007, 28–30:
[18] Ղաֆադարյան. 1963, 70–73:
[19] Մաթևոսյան. 2017, 18–23:
[20] Տէր-Մովսիսեան. 1938, 59–60:

բաժինը ներկայացվում է իբրև երկկամար (կամարքս) կառույց, որոնցից մեկը մուտքի կամարակապ սրահն է, մյուսը՝ ենթադրյալ տապանատուն-եկեղեցին. բոլորի շինարարությունն էլ ավարտվել է 1087-ին:

Ստացվում է, որ, ըստ Օրբելյանի, արդեն XI դարում վանքը պարսպակից երկու մուտք է ունեցել. մեկը՝ արևմուտքից, որի վրա հիշյալ դարի առաջին կեսին երկրորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը կամարակապ դարպաս ու Սբ. Կարապետին նվիրված գույգ խորաններ է կանգնեցրել, իսկ մյուսը՝ պարսպի արևելյան հատվածում, երբ նույն դարի երկրորդ կեսին, ի մասնավորի՝ 1087 թ., Գրիգոր եպիսկոպոսը դարձյալ գոյություն ունեցող մուտքի վրա կամարակապ դարպաս, հյուսիսից պարսպակից թաղակապ տապանատուն-եկեղեցի, իսկ այս երկուսի վերնահարկում գմբեթավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին է կառուցել: Պետք է արձանագրենք, որ նշված մուտքերից արևմտյանը՝ իր գույգ խորաններով, չի պահպանվել և, ըստ ամենայնի, անվտանգության նպատակով փակվել է դեռևս Գրիգոր եպիսկոպոսի օրոք, երբ վանքի հիմնական մուտք է դարձել արևելյան դարպասը:

XIX դարավերջին ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը Տաթևի վանքը նկարագրելիս նշում է, որ այն «շրջապատված է հաստ պարսպով, որ ունի չորս աշտարակ և մի մեծ դարպաս ... սրանց հանդեպ, դարպասի մոտ, պարսպին կից բարձրանում է Սբ. Աստվածածին երկհարկանի մատուռը»[21]: Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսյանը ևս Սբ. Աստվածածին փոքր եկեղեցին կառուցված է համարում կամարակապ հարկաբաժնի վրա, որի «տակով է վանքի անցուդարձը կատարվում, երբ պարսպի գլխավոր դռնից ներս են մտնում»[22]: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ Արտակ եպս. Սմբատյանը պարսպապատը նկարագրում է բարձր պատերով և երեք մեծ բուրգերով, որոնց վրա քարե դիտարան-անցքեր էին բացել՝ անհրաժեշտության դեպքում թշնամիներից պաշտպանվելու և հակահարված տալու համար[23]: Գրիգոր եպիսկոպոսի օրոք իրականացված շինարարական աշխատանքներից նա հատկանշում է կամարակապ նոր դարպասին կից երկու եկեղեցիների կառուցումն իբրև մեկը մյուսի շարունակություն, որը, ինչպես տեսանք, ըստ ճարտարապետական հորինվածքի՝ բնավ այդպես չէր: Մ. Հասրաթյանի կարծիքով՝ վերդարպասյա եկեղեցիները բնորոշ են հատկապես հունադավան վանքերին, իսկ մեզանում լավ զուգահեռ է Կարբիի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան դարպաս-եկեղեցի-զանգակատան հորինվածքը, որի աղոթասրահը դարձյալ վեր է խոյանում կամարակապ դարպասի վրա: Պարզապես այս դեպքում վերին ու ստորին հարկերն ընդհանուր միասնության մեջ են[24]:

Վերոբերյալ աղբյուրներից պարզ է դառնում, որ X դարասկզբին Հովհաննես եպիսկոպոսի կառուցած պարսպապատը, ըստ էության, հիմնանորոգվել է նախ «երկրորդ» Հովհաննես, ապա Գրիգոր եպիսկոպոսների օրոք՝ XI դ. առաջին և երկրորդ կեսերին, երբ պարսպապատի արևմտյան ու արևելյան մուտքերի վրա կամարակապ դարպասներ են կանգնեցվել՝ կից խորան-եկեղեցիներով:

[21] Լ ա լ ա յ ա ն. 2021, 28:

[22] Տ է ր-Մ ո վ ս ի ս ե ա ն. 1938, 37:

[23] Ս մ բ ա տ յ ա ն ց. 1930, 298:

[24] Հ ա ս ր ա թ յ ա ն. 2017–2018, 68: Վերդարպասյա եկեղեցիների մասին առավել մանրամասն տե՛ս С е д о в. 2009, 544–584.

Հետագա դարերում, մասնավորապես՝ XIII, XVII–XIX դդ. և 1931 թ. Սյունիքի ավերիչ երկրաշարժից հետո՝ 1970–1980-ական թվականներին, վանքի շինարարական փուլերով պայմանավորված, պարսպապատերը նորոգվել-վերակառուցվել են, բացառությամբ՝ արևելյան հատվածի, որի հիմնաշարը, մասամբ նաև՝ ներկառուցված փոքր աղբյուրը, վերաբացվեցին 2014–2015 թթ. հնագիտական պեղումներից հետո[25] *(նկ. 4): Ի դեպ, մեծ հավանականությամբ, պարսպապատի երրորդ աշտարակը գտնվել է արևելյան հատվածի գրեթե կենտրոնում: Պեղումներից հետո վերաբացվեց նաև հյուսիսային պարսպապատից՝ 1875 թ. բացված մուտքը, որը, չգիտես ինչու, հայտնի է դարձել իբրև վանքի հիմնական՝ հին մուտք*[26]*:*

Նկ. 4. Վանքի արևելյան պարսպապատը և ներկառուցված փոքր աղբյուրը պեղումներից հետո (լուս.՝ Հեղինակի, 2015 թ.):

Վանքի պարսպակից հյուսիսային մուտքն ու աղբյուրը

Պարսպապատի հյուսիսային՝ ներկայիս գործող մուտքը, ինչպես նշեցինք, բացվել է շատ ավելի ուշ՝ XIX դ. երկրորդ կեսին, մասնավորապես՝ 1875 թ., վանքի առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետ (հետագայում՝ եպիսկոպոս) Մխիթարյանցի (1873–1876 թթ.) նախաձեռնությամբ: Դեպքերին գրեթե ժամանակակից Արտակ եպիսկոպոսն այս մուտքի գոյությունը հետևյալ կերպ է պատճառաբանում. «Ստեփաննոս եպիսկոպոսը 1875 թվին մի նոր դարվազայ (դարպաս – Ա. Հ.) է բաց անում հիւսիսային պարսպի մէջ տաւարի ել ու

[25] Melkonyan, Harutyunyan, Davtyan. 2017, 308. *Պեղումներն իրականացվել են «Տաթևի վերածնունդ» ծրագրի շրջանակներում: Նախ պեղվել է հյուսիսային պարսպապատի արտաքին՝ աշտարակներին կից և մուտքի հատվածները, այնուհետ՝ մուտքի վերածված աղբյուրի շենքը, վանքի արևելյան պարսպապատը, հին գավիթն ու հարավային գավիթ-սրահը (արշավախմբի ղեկավար՝ պ. գ. թ. Հ. Մելքոնյան, անդամներ՝ պ. գ. թ. Ա. Հարությունյան, Դ. Դավթյան):*

[26] *Այս առիթով «Սյունյաց երկիր» թերթի պաշտոնական կայքում վերջերս հրապարակվեց մի նյութ, որի հեղինակները թեև իրավացիորեն ժխտում են պարսպակից հյուսիսային մուտքի նախնական՝ հին լինելը, սակայն «զարմացած են» որոշ իրողությունների վրա, իսկ, որ ցավալին է, հնագիտական պեղումներով փաստագրված արդյունքները կոչում են «փորփրելով ինչ-որ բաներ հայտնաբերել» (Ռ. Հարությունյան, Դ. Հարությունյան. 2023):*

մուտքի համար, որպէսզի վանքի գլխաւոր մուտքը անասունների աղբից ազատ լինի: Բայց որովհետև այդ դռնով մի շարք գողութիւններ են կատարւում, ուստի եւ յետագայում քարով բոլորովին շարում են եւ այդ մուտքը միանգամայն փակում»[27]*: Ասենք, որ 1931 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո մուտքը բացել, իսկ 1970–1980-ականների վերականգման աշխատանքներից հետո դարձյալ փակել են և վերաբացել միայն 2014–2015 թթ. հնագիտական պեղումներից հետո (նկ. 5):*

Նկ. 5. Տաթևի վանքը և հյուսիսային մուտքը 1931 թ. երկրաշարժից հետո (լուս.՝ Գ. Գրիգորյանի արխիվից, 1960-ական թվականներ):

Հետաքրքիրն այն է, որ Ստեփանոս վարդապետը նորաբաց մուտքի համար օգտագործել է վանքի աղբյուրի կամարակապ շենքը, որի նմանօրինակը գտնվում է Տաթև գյուղի սկզբնամասում: Այս վերջինի հետնապատին՝ արտաքուստ պահպանված ընդարձակ արձանագրության համաձայն՝ այն կառուցվել է 1745 թ. Սյունյաց առաջնորդ, ծագումով տաթևացի Հովհաննես վարդապետ Ղալամյանցի (1867–1870, 1879–1884. 1885–1886 թթ.) նախաձեռնությամբ. «Շինեցաւ մարաքըս եւ թաւլաս (ախոռը – Ա. Հ.), աղբուրս ... շինեցաւ դաթեւացի Ղալամանց տէր Գրիգորի թոռ, տէր Պաղդասարի որդի Սունեաց եպիսկոպոս Օվանէս վարդապետին ... թվին ՌՃՂԴ (1745)»[28] *(նկ. 6):*

Մենք գրեթե կասկած չունենք, որ այդ նույն ժամանակաշրջանում է կառուցվել նաև վանքամիջյան աղբյուրը՝ ճարտարապետական նույն ոճով ու համաչափություններով[29]*: Ջուրը բերվել է Կաքավասարից*[30]*՝ փողրակներով, որոնց մնացորդներն ի հայտ եկան պեղումների ընթացքում՝ հյուսիսային*

[27] *Սմբատեան. 1930, 325:*

[28] *Բարխուդարյան. 1960, 34:*

[29] *Աղբյուրի կառուցումը երբեմն վերագրվել է նաև ոմն Գրիգոր եպիսկոպոսի (Զոհրաբյան, Միրզոյան. 2008, 24), որն ակնհայտ շփոթմունք է վիմագրում հիշատակված տեր Գրիգորի հետ, որն իրականում Հովհաննես վարդապետի պապն էր:*

[30] *Կաքավասարը սահմանագիծ է եղել Սյունյաց Ծղուկ և Շահապոնք գավառների միջև: Լեռան արևմտյան լանջերից են բխում հայտնի Կաքավաղբյուրի ջրերը (Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան. 1991, 77):*

պարապապատի արտաքին կողմում, ինչպես նաև՝ վանքի ներքին բակում: Ավելին, վանքի կամարակապ աղբյուրի շենքի մեջ բացվեց ևս մի կարաս՝ կից ջրատար կավե փողրակներով: Պարզվեց, որ կարասը երբեմնի ջրաբաշխիչ համակարգի մասն է եղել, որի մեջ ջուրը կուտակվել-գտվել ու կցված փողրակներով բաժանվել է երկու ուղղությամբ՝ մուտքին կից այժմյան աղբյուրի

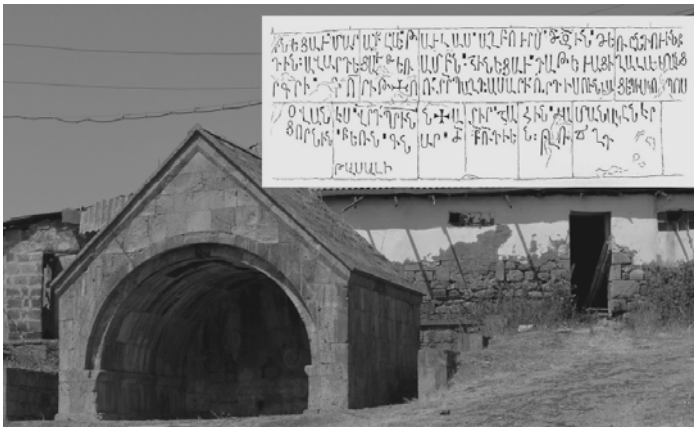

Նկ. 6. Գյուղամիջյան աղբյուրի շենքը և վիմագրի գրչանկարը, 1745 թ. (լուս. և գրչ.՝ Հեղինակի, 2021 թ.):

և երբեմնի գավթի առջևով դեպի հարավ՝ սեղանատուն հոսելով (փողրակներն ի հայտ եկան պեղումների ընթացքում)[31]: Մուտքի վերականգնման աշխատանքներից հետո որոշվել է ջրաբաշխիչ համակարգը ևս մասնակի վերականգնել և ցուցադրել ապակե ծածկի տակ՝ ի տես այցելուների (ճարտ.՝ Ա. Գրիգորյան, նկ. 7, 8):

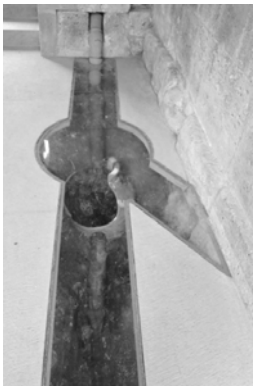

Նկ. 7, 8. Մուտքի վերածված աղբյուրի շենքի ներսում հայտնաբերված ջրբաժան կարասը (լուս.՝ Տ. Իսահակյանի և Հեղինակի, 2017 թ.):

Ստ. Օրբելյանի Պատմության՝ փարիզյան երկհատոր (1858 թ.) և Թիֆլիսյան (1910 թ.) հրատարակությունների վերջում կցվել է Սյունյաց առաջնորդների

[31] Melkonyan, Harutyunyan, Davtyan. 2017, 307–308.

«Շարակարգութիւն …» խորագրով հավելվածը, ուր իրենց արժանի գործերով համառոտ հիշատակված են Հովհան Որոտնեցուց մինչև Մարտիրոս արք. Սյունեցին (1377–1830 թթ.) գահակալած առաջնորդներից քսանը[32] (նկ. 9–11): Վերջինիս՝ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսի հիշարժան գործերից վկայված է նաև Կաքավասարից բերված աղբյուրը երեսունհինգ տարի խափանված

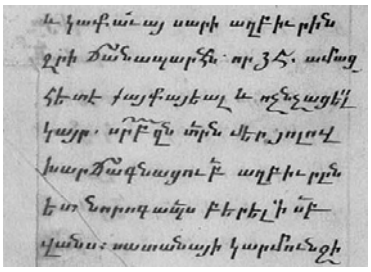

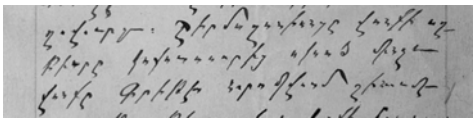

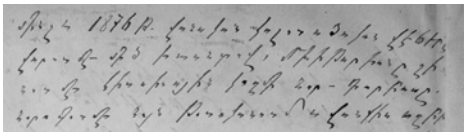

Նկ. 9–11. Ձեռագիր հիշատակություններ վանքամիջյան աղբյուրի նորոգման վկայությամբ, XIX դար (ՄՄ 6271, 351բ, 352բ, 353բ):

մնալուց հետո նորոգելու և վանքը կրկին ջրով ապահովելու մասին. «Կաքաւայ սարի աղբիւրին ջրի ճանապարհն, որ 35 ամաց հետէ քայքայեալ և ոչնչացեալ կայր, սրբազան տէրն մեր յոլով խարճագնացութեամբ (մեծ ծախսերով – Ա. Հ.) աղբիւրն ետ նորոգապէս բերել ի սուրբ վանս»[33]: Տարիներ անց վանքի աղբյուրը նորոգել է Ներսես Ե Աշտարակեցու ազգական Վարդան աղա Շիրմազանյանցը, ով նախքան Տաթևում պաշտոնավարելը (1851–1857 թթ.), Սբ. Էջմիածնի Սինոդի թարգմանն էր: Հիշատակագիրը նրան բնութագրում է իբրև եռանդուն ու գործունյա անձ, որի ջանքերով «վանքի աղբիւրը Կաքավասարից սկսած մինչև վանքը գրեթէ նորոգվում [է]…»[34]: Ձեռարական հաջորդ հիշատակությունն արդեն Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարյանցի անվան հետ է կապված, ով, ըստ էության, 1875 թ. աղբյուրի կամարակապ շենքի հետին պատը բացել, մուտք է դարձրել, իսկ աղբյուրը տեղափոխել է այժմյան տեղը՝ նախկին կամարակապ շենքին կից. «Մխիթարեանը շինում է հիւսիսային կողմի նոր դարբասը, նորոգում է նոյն թուականումս վանքի աղբիւրը»[35] (նկ. 12, 13):

---

[32] *Այդ հավելվածն իրականում Տաթևի «Քոթուկ»-ի մասն է. Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի (ՄՄ) 6271 ձեռագրում այն հետագայում լրացվել է, մասնավորապես՝ հիշատակված են Հովհան Որոտնեցուց մինչև Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգյանց (1377–1901 թթ.), (ՄՄ 6271, 344ա–52ա): Ստ. Օրբելյանի Պատմությանը կից քոթուկային բնույթի հավելվածն արտագրվել է նաև հետագայի մի շարք ընդօրինակություններում (հմմտ. ՄՄ 1488, 213ա–230բ, ՄՄ 2868, 130ա–138ա, ՄՄ 2869, 225ա–236ա, ՄՄ 2924, 153ա–160բ):*

[33] *ՄՄ 6271, 351բ, Օ ր բ է լ ե ա ն. 1910, 542: Անխոս, ստվար միաբանություն ունեցող Տաթևի վանքը, որը գրեթե միշտ գործել է, ավելի վաղ ապահովված է եղել ջրով: Հայտնի է՝ Որոտանի կիրճում՝ գետի մյուս ափին, քարե կամարակապ աղբյուր է եղել, որին տեղացիները հենց Կամար են ասել: Գյուղացիները խմելու ջուրն այստեղից են տարել (Պ ո ղ ո ս յ ա ն. 2011, 215):*

[34] *ՄՄ 6271, 352բ:*

[35] *ՄՄ 6271, 353աբ:*

Ստեփանոս վարդապետի օրոք կատարված շինարարական աշխատանքների առիթով նաև վիմագիր է կազմվել, որի ընօրինակը թեև մեզ չի հասել, սակայն այն ժամանակին ընդօրինակել և վերծանել է Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսյանը. «Յամի Տ(եա)ռն 1875, աշխատութ(եամ)ը Ստեփաննոս վարդապետի Մխիթարեանց Ալէքսանտրապոլցոյ, շինեցաւ աղբիւրս»[36]*: Աղբյուրի վերակառուցումից հետո վիմագիրը վերստին փորագրվել է իր ենթադրյալ տեղում (ճարտ.՝ Ա. Գրիգորյան, նկ. 14):*

Նկ. 12. Կամարակապ մուտքի վերածված վանքի աղբյուրի շենքը, կից նոր աղբյուրը (լուս.՝ հեղինակի, 2021 թ.):

Նկ. 13. Ներկայում գործող պարսպակից հյուսիսային մուտքը (լուս.՝ հեղինակի, 2021 թ.):

Նկ. 14. Ստեփանոս վրդ. Մխիթարյանցի կառուցած աղբյուրի վիմագիրը (կրկնօրինակ, լուս.՝ հեղինակի, 2018 թ.):

Անշուշտ, միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում վկայված շինացաւ բառը միշտ չէ, որ ուղիղ իմաստով է կիրառվում, այլ կարող է հիշատակված լինել նորոգել, վերաշինել նշանակությամբ, ինչը խնդրո առարկա վիմագրում կարելի է անգամ բացառել: Ակնհայտ է, որ կատարված աշխատանքը, այն է՝ մուտքի հին աղբյուրը վերափոխել և կից կառուցել նորը, շինարարություն է, այլ ոչ հնի նորոգում կամ վերաշինում: Ուստի բառիս հիշատակումը վիմագրում ավելի քան տեղին է: Չնայած այս ամենին՝ վերոհիշյալ Քոթուկի հիշատակագրություններից մեկում, ինչպես տեսանք, գրիչն օգտագործել է դար-

[36] *Տէր-Մովսիսեան. 1938, 52,* Melkonyan, Harutyunyan, Davtyan. 2017, 307.

պասի դեպքում չինել, աղբյուրի դեպքում՝ նորոգել բառերը, որոնք թյուրիմացության տեղիք են տալիս, քանի որ մեզ արդեն պարզ է 1875 թ. Ստեփանոս վարդապետի նախաձեռնությամբ իրականացված աշխատանքների բուն էությունը, այն է՝ արդեն գոյություն ունեցող աղբյուրի շենքը վերափոխել մուտքի, իսկ աղբյուրը կառուցել հնին կից՝ ի հիմանց: Պակաս կարևոր չէ նաև հիշատակագրության մեջ դարբասին նախորդող նոր բառի վկայությունը, որն ինքնին ենթադրում է հին մուտքի գոյությունը: Ստացվում է՝ մոտավորապես XVIII դ. կեսերին կառուցված վանքի աղբյուրի կամարակապ շենքն ավելի քան մեկ դար անց՝ 1875 թ., վերափոխվել է պարսպապատի հյուսիսային մուտքի, որին կից կառուցվել է նոր աղբյուրը: Երկուսն էլ վերականգնվեցին վանքի վերջին տարիների շինարարական աշխատանքներից հետո՝ ընդգծելով վանքի ոչ թե նախնական, այլ XIX դ. նկարագիրը:

Եզրակացություն

Պատմագիր, Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստ. Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ Տաթևի վանքը պարսպապատվել է դեռևս X դարասկզբին, Սյունյաց առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ: Ըստ մատենագրական ու վիմագրական աղբյուրների՝ XI դարի առաջին և երկրորդ կեսերին՝ Հովհաննես և Գրիգոր եպիսկոպոսների նախաձեռնությամբ պարսպակից արևմտյան ու արևելյան մուտքերի վրա կամարակապ դարպասներ են կառուցվել՝ կից խորաններով և եկեղեցիներով: Սրանցից արևմտյան մուտքն իր Սբ. Կարապետի անվանակիր խորաններով մեզ չի հասել. փոխարենը վերջերս վերականգնվեց 1087-ին կառուցված հյուսիսային պարսպապատին կից արևելյան մուտքը՝ կից թաղակապ ենթադրյալ եկեղեցի-տապանատնով և վերդարպասյա գմբեթավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցով:

2014–2015 թթ. հնագիտական պեղումներից հետո վերաբացվեց վանահայր Ստեփանոս վրդ. Մխիթարյանցի նախաձեռնությամբ 1875 թ. բացված հյուսիսային մուտքը, որի համար կամարակապ միջանցիկ սրահ էր ծառայել վանքի աղբյուրի երբեմնի շենքը: Սա գյուղամիջյան աղբյուրի նմանօրինակն է և, ըստ ամենայնի, կառուցվել է միևնույն ժամանակաշրջանում՝ 1745 թ., Սյունյաց առաջնորդ Հովհաննես վրդ. Ղալամյանցի նախաձեռնությամբ: Երբեմնի աղբյուրի շենքը մուտք դարձնելով՝ Ստեփանոս վարդապետը ջուրը տեղափոխել է նորաբաց մուտքին կից՝ նոր աղբյուրի համար կառուցելով չափերով անհամեմատ փոքր աղբյուր-հուշարձան: Այս առիթով կազմված 1875 թ. վիմագիրը ժամանակին վերծանել ու հրատարակել է Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տեր-Մովսիսյանը:

Արսեն Հարությունյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության բաժնի վարիչի ժ/պ, առաջատար գիտաշխատող, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ միջնադարյան գրավոր-մշակութային ժառանգություն: Հեղինակ է 10 մենագրության և ավելի քան 90 հոդվածի: ars.vimagraget@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Գ. 2007, Վահանավանք (պատմահնագիտական ուսումնասիրություն), Երևան, «Զանգակ-97», 192 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 1960, Բարխուդարյան Ս. (կազմող), պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 239 էջ:

Զոհրաբյան Է., Միրզոյան Հ. 2008, Գորիսի հանրագիտարան, Երևան, ՎՄՊ-ՊՐԻՆՏ, 452 էջ:

Լալայան Ե. 2021, Երկեր, հ. 4, կազմել և հրատարակության է պատրաստել՝ Ս. Հոբոսյանը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 692 էջ:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:

Հասրաթյան Մ. 2002, Վանք. – «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1076 էջ:

Հասրաթյան Մ. 2017–2018, Զարգացած միջնադարի հայկական երկհարկ, գմբեթավոր եկեղեցիները. – «Հուշարձան» տարեգիրք, հ. ԺԲ–ԺԳ, Երևան, «Հուշարձան» հրատ., էջ 53–74:

Հարությունյան Ա. 2022, Տաթևի վանքի շինարարական փուլերը (ըստ երկրաշարժերի տարեգրության). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 250–267:

Հարությունյան Ռ., Հարությունյան Դ. 2023, Մի քանի փաստ կապված Տաթևի վանքի հյուսիսային դարպասի և աղբյուրի հետ. – «Սյունյաց երկիր» (Կապան), 01. VI. 2023:

Հարությունյան Վ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս» պետ. հրատ., 632 էջ:

Ղաֆադարյան Կ. 1963, Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 293 էջ:

Մաթևոսյան Կ. 2017, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 244 էջ:

Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան. ձեռ. 6271. XIV դար, Ստեփանոս Օրբէլեան, Պատմութիւն տանն Սիսական, 383+1 թ.:

Մնացականյան Ս. 1960, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 266 էջ:

Մնացականյան Ս. 1982, Հայկական վաղմիջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 203 էջ, 63 թ. նկ.:

Նալբանդյան Գ., Հարությունյան Ա., Հակոբյան Ա. 2021, Բագարանի Շուշանավանքը, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 256 էջ:

Պետրոսյան Հ. 1988, Գառնին IX–XIV դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 165 էջ, 29 աղ.:

Պողոսյան Ս. 2011, Տաթևի համառոտ պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 288 էջ + 12 էջ ներդիր:

Սահինյան Ա. 1983, Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 262 էջ, 68 թերթ նկ.:

Սմբատեան Ա. եպս. 1930, Համառօտ պատմութիւն Տաթեւի վանքի. – «Տաթեւ» տարեգիրք գրականութեան եւ արուեստի, Զ. տարի, Հալէպ-Սուրիա, տպ. «Արաքս», էջ 276–350:

Տէր-Մովսիսեան Մ. արք. 1938, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 151 էջ:

Օրբէլեան Ստ. 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպ. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

Седов Вл. 2009, Новый Иерусалим в надвратных храмах Византии и Древней Руси. – Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. М., «Индрик», с. 544–584.

Халпахчьян О. 1980, Архитектурные ансамбли Армении (8 в. до н. э. – 19 в. н. э.). М., «Искусство», 480 с.

Якобсон А. 1947, Из истории армянской средневековой архитектуры. III. Татевский монастырь. – «Советская археология», т. IX. М.–Л., Изд. Академии наук СССР, с. 303–328.

Melkonyan H., Harutyunyan A., Davtyan D. 2017, Excavations at Tatev Monastery in 2014–2015. – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, Vol. XI, Issues 1–2. Yerevan-Oxford, Association for Near Eastern and Caucasian studies, pp. 305–320.

ВРЕМЯ СООРУЖЕНИЯ ВХОДОВ У ОГРАДЫ И РОДНИКА ТАТЕВСКОГО МОНАСТЫРЯ

АРСЕН АРУТЮНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Татевский монастырь, Степанос Орбелян, старые и новые входы у ограды, сооружение родника, археологические раскопки, эпиграфическая надпись, рукописное упоминание.

По сообщению историографа Степаноса Орбеляна, вокруг Татевского монастыря была воздвигнута крепостная ограда в начале X века, по инициативе духовного предводителя Сюника епископа Ованеса. В первой и второй половине XI века, по инициативе епископов Ованеса (1006–1058) и Григория (1058–1116), над прилегающими к ограде западным и восточным входами были построены арочные ворота – с апсидами и церквями. Западный вход со своими апсидами Св. Карапета до нас не дошел, но в 1980-е годы был реставрирован восточный вход у северной ограды – вместе с однонефной и надворотной церквями Св. Богородицы (построены в 1087 г.).

После археологических раскопок 2014–2015 гг. был восстановлен открытый в 1875 г. по инициативе игумена монастыря архимандрита Степаноса Мхитарянца (1873–1876) северный вход, для которого арочным сквозным залом служило бывшее сооружение монастырского родника.

Оно является подобием расположенного в центре села родника и, по всей вероятности, было построено в тот же период – в 1745 г., по инициативе духовного предводителя Сюника архимандрита Ованеса Каламянца (1867–1870, 1879–1884, 1885–1886). Сделав входом бывшее сооружение родника, архимандрит Степанос перенес воду к новооткрытому входу – построив для нового родника несравнимо меньший по размерам родник-памятник. Составленную по этому поводу в 1875 г. эпиграфическую надпись расшифровал и опубликовал архиепископ Месроп Магистрос Тер-Мовсисян.

Проблема существования и датировки входов косвенно проливает свет на дальнейшую судьбу прилегающего к ограде монастырского родника, который сегодня видоизменился в арочный зал входа, временно закрыв настоящий и основной вход монастыря – восточные ворота.

Арсен Арутюнян – к. и. н., ведущий научный сотрудник и исполняющий обязанности заведующего отделом эпиграфики Института археологии и этнографии НАН РА, старший научный сотрудник отдела кодикологии Матенадарана им. М. Маштоца. Научные интересы: армянское средневековое письменно-культурное наследие. Автор 10 монографий и более 90 статей. ars.vimagraget@gmail.com

THE PERIOD OF CONSTRUCTION OF THE ENTRANCES AT THE FORTIFICATION AND SPRING OF TATEV MONASTERY

ARSEN HARUTYUNYAN

S u m m a r y

Keywords: Tatev Monastery, Stepanos Orbelyan, old and new entrances of the fortification, construction of the spring, archaeological excavations, epigraphic inscription, manuscript mention.

According to historiographer Stepanos Orbelyan, a fortification was erected around Tatev Monastery at the beginning of the 10th century on the initiative of the spiritual leader of Syunik, Bishop Hovhannes (1006–1058). In the first and second halves of the 11th century, on the initiative of Bishops Hovhannes and Gregory (1058–1116), arched gates with apses and churches were built over the western and eastern entrances adjacent to the fortification. The western entrance with its apses of St. Karapet did not reach us, but in the 1980s, the eastern entrance near the northern fortification was restored together with the one-nave and over the gate churches of Holy Mother of God (built in 1087).

After the archaeological excavations in 2014–2015, the northern entrance, opened in 1875 on the initiative of the abbot of the monastery Archimandrite Stepanos Mkhitaryants, was restored, for which the former spring building of the monastery served as an arched hall. It is similar to the spring located in the center

of the village and, most likely, it was built in the same period - in 1745, on the initiative of the spiritual leader of Syunik, Archimandrite Hovhannes Kalamyants (1867–1870, 1879–1884, 1885–1886). By making the former structure of the spring an entrance, Archimandrite Stepanos moved the water through the newly opened entrance, building an incomparably smaller spring-monument for the new spring. The epigraphic inscription compiled on this occasion in 1875 was deciphered and published by Archbishop Mesrop Magistros Ter-Movsisyan.

The problem of the existence and dating of the entrances indirectly sheds light on the future fate of the monastery spring adjacent to the fortification, which today has changed into an arched entrance hall, temporarily closing the real and main entrance of the monastery – the eastern gates.

Arsen Harutyunyan – PhD in History, Leading Researcher and Acting Head of the Department of Epigraphy of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Senior Researcher of the Matenadaran after Mesrop Mashtots. Scientific interests: Armenian medieval written and cultural heritage. Author of 10 monographs and more than 90 articles. ars.vimagraget@gmail.com

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3